

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЄПАРХІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДІНСТИТУТ
ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА
ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ
УКРАЇНСЬКОГО ФОНДУ КУЛЬТУРИ

1000 РОКІВ ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ

ТЕЗИ ДОПОВІДЕЙ
ЦЕРКОВНО-ІСТОРИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
(Чернігів, 22—24 вересня 1992 р.)

**З ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ПАМ'ЯТОК ДАВНЬОРУСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ
ЧЕРНІГОВО-СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ**

Чернігово-Сіверська земля була однією з важливих частин Київської Русі. З введенням християнства розпочинається будівництво кам'яних храмів на території Чернігово-Сіверського князівства. На сьогоднішній день відомо 5 добре збережених архітектурних пам'яток XI—XIII ст.; 12 храмів, 2 надбрамні церкви та один підземний культовий комплекс відкриті шляхом археологічних розкопок. Історію архітектурно-археологічних досліджень Чернігово-Сіверської землі, що налічує вже майже чотири століття, можна поділити на 4 етапи.

Для першого етапу, який охоплює другу половину XVII — середину XIX ст. характерні, головним чином, описи архітектурних пам'яток, спостереження за випадковими знахідками під час реставраційних та земляних робіт, та перші спроби археологічних розкопок.

Першим історією давньоруських архітектурних пам'яток зацікавився архієпископ Лазар Баранович, стараннями якого починають відбудовуватись та поновлюватись православні святині Чернігова — кафедральний Спаський собор, церкви Єлецького та П'ятницького монастирів, печери Іллінського монастиря.

Перші своєрідні краєзнавчі твори церковних діячів Чернігівської єпархії Іоанікія Галятовського та Дмитра Туптала дають уявлення не лише про історію Чернігівських монастирів, а й про перші археологічні спостереження. Так, І. Галятовський у «Скарбниці» сповіщає про знахідки речей біля Успенської церкви (залишки покрівлі древнього храму, шиферні гробниці, полив'яні плитки підлоги), описує окремі давньоруські фрески.

Гравюра 1678 р. дає уявлення про древній храм Новгород-Сіверського, розібраний наприкінці XVIII ст. Певну інформацію про розташування монументальних пам'яток, що не збереглися, подають плани Чернігова, особливо «Абрис Чернігівський», а О. Шафонський зробив спробу їх описання (1786 р.).

На початку XIX ст. були проведені перші наукові екскурсії по Чернігівщині К. Бороздіним та Т. Г. Шевченком з метою обміру та замалювання древніх пам'яток. Продовжуючи традиції краєзнавчих творів, М. Маркович, М. Марков та С. Котляров, крім історії та легенд Чернігова, описують давньоруські собори, монастирі та печери.

До цього періоду відносяться і перші археологічні дослідження пам'яток Чернігово-Сіверської землі, які розпочалися аматорськими розкопками залишків храму на території древнього міста Вщижа у 1819 та 1844 рр.

В другому періоді (II половина XIX ст. — 30-ті роки XX ст.) продовжуються архітектурні обстеження та обміри пам'яток, розпочинаються перші серйозні археологічні дослідження.

Так, у 1878 р. Т. В. Кибальчич та Д. Я. Самоквасов розпочинають археологічні розкопки залишків давньоруської Благовіщенської церкви, які були продовжені у 1909 р. П. С. Кармалієм та М. А. Сахновським. На жаль, дослідники не спромоглися атрибутувати знахідки й допустили помилки у фіксуванні пам'ятки.

Увагу дослідників привертає і найдавніша пам'ятка Древньої Русі — Спаський собор. Архітектор А. М. Павлінов провів перші обміри храму, обстежив його колони, які підтримували бокові хори, описав деталі пілястр хор. Ім же було зроблено припущення про місце знаходження «Красного Терема», який з'єднував князівський палац з хорами собору, та його форму у вигляді прямокутника. Висловив думку про знаходження під підлогою князівських поховань. І лише з 1923 р. почалося детальне вивчення храму, були проведені археологічні розкопки М. О. Макаренком (1923 р.), І. В. Моргилевським та П. І. Смолічевим (1924, 1926 рр.). У соборі було закладено 8 шурфів, встановлено, що підлога храму була вкрита шиферними плитами з мозаїчним малюнком. У 1923 р. була відкрита фреска св. Теклі, зняття якої у 1927 р. провів Д. І. Кіплік. У траншеях та розкопах, прокладених на північ і на південь від собору, було відкрито фундаменти двох невеличких капличок, церкви-хрещальні, кілька пограбованих поховань, та скарб срібних речей давньоруської доби. В цей же час проводяться обміри та розшуки фрескового живопису Успенської церкви Єлецького монастиря І. В. Моргилевським та М. Л. Бойчуком (1924—1925 рр.). Розкопками руїн Вщижської церкви у 1940 р. розпочинає свої дослідження на території Чернігово-Сіверської землі Б. О. Рибаків. На жаль, репресії 30-х років та Велика Вітчизняна війна на деякий час припиняють археологічні дослідження краю.

Слідуючий, III етап (з 1945 по 70-ті роки XX ст.), пов'язаний не лише з роботами по вивченню пам'яток, а й з реставрацією зруйнованих архітектурних споруд. Характерною рисою цього періоду є перші спроби організації комплексних архітектурно-археологічних досліджень.

Зразу після визволення Чернігова видатний архітектор та реставратор давньоруських пам'яток проф. П. Д. Барановський

починає боротьбу за збереження перлини XIII ст. — П'ятницької церкви. Вже протягом 1945—1949 рр. їм були виконані обміри пам'ятки, проведено її консервацію та укріплення конструкцій. Після розборки руїн та дослідження пам'ятки М. В. Холостенко у 1953—1959 рр., П. Д. Барановський протягом 1959—1970 рр. здійснив реставрацію П'ятницької церкви, повернувши храму його первісний вигляд.

У 1946—1947 рр. на березі р. Стрижня експедицією під керівництвом Б. О. Рибакова були закінчені розкопки Благовіщенської церкви. У 1956 р. на території князівського двору на Чернігівському дитинці було розкопано чотирьохстовпний трюхапсидний храм, який Б. О. Рибаків ототожнив з Михайлівською церквою XII ст.

З 1947 р. розпочинає архітектурно-археологічні дослідження на Чернігівщині М. В. Холостенко. Протягом 1947—1948 рр. їм були проведені дослідження Борисоглібського собору. З 1949 по 1954 рр. він продовжує вивчення Успенської церкви Єлецького монастиря, які були розпочаті Д. С. Вероцьким у 1947—1948 рр. У 1954—1956 рр. М. В. Холостенко розпочав дослідження собору Спаського Новгород-Сіверського монастиря, а у 1967 р. повертається до вивчення Спаського собору в Чернігові, де дослідив центральну апсиду храму. Протягом 1947—1951 рр. були проведені обміри та обстеження Ю. С. Асеевим та Г. М. Логвіним Іллінської церкви, дослідження якої були закінчені М. В. Холостенком у 1952, 1964—1965 рр.

Вивчаючи територію чернігівського Третьяка, В. А. Богусевич у 1949 р. біля Катерининської церкви зафіксував залишки невідомого храму XII ст., про що свідчили розвали плінфи та поховання XII—XIII ст. У 1951 р. на Подолі їм відкрито рештки плінфо-випалювальної печі XI ст. У 1953 р., досліджуючи територію Чернігівського єпископського двору біля Спаського собору, він розкопав рештки кам'яної брами з надбрамною церквою (XIII ст.). На дитинці Путивля у 1959—1960 рр. він дослідив залишки фундаменту церкви початку XIII ст., а Б. О. Рибаків у 1965 р., вдруге розкривши її залишки, зафіксував стратиграфію та деякі деталі храму. Трубчевський храм I половини XIII ст. у 1971 р. дослідив П. О. Раппопорт.

На кінець 60-х років припадає початок діяльності Чернігівської спелео-археологічної секції, яка проводить археологічні дослідження печер Іллінського монастиря, подвір'я Єлецького та розкопки на північ від Борисоглібського собору (Кузнецов Г. О., Єдомаха І. І., Карнабід А. А.). У 1970 р. Єдомаха І. І. та Карнабід А. А. закінчують дослідження вівтаря П'ятницької церкви, а у 1972 р. Карнабід А. А. розкопав притвор Спаського собору.

Новий, четвертий етап у історико-археологічному дослідженні Чернігово-Сіверської землі розпочинається з 80-х років, і пов'язаний із загальним розширенням археологічних досліджень на Чернігівщині після створення відділу археології Чернігівського історичного музею, а з 1989 р. — Чернігівського обласного археологічного Центру. В ході цього етапу були відкриті чисельні рештки архітектурних пам'яток Чернігова та Новгород-Сіверська, дослідження яких проводив В. П. Коваленко.

Так, у 1981—1982 рр. експедицією Інституту археології АН СРСР та Чернігівського історичного музею були проведені розкопки собору Спаського монастиря у Новгороді-Сіверському, які дали змогу здійснити повну реконструкцію плану храму. (В. П. Коваленко, П. О. Раппопорт). Дослідженнями 1984 р. на дитинці Новгород-Сіверська було виявлено залишки будівельних матеріалів, які дослідники віднесли до церкви святого Михаїла, але рештки самого храму не виявлені (А. В. Куза).

У 1983—1984 рр. на Сіверянській вулиці в Чернігові зафіксовані залишки невеличкої чотирьохстовпної церкви XIII ст., яку відносять до ансамблю Сіверського монастиря (Л. М. Большаков, В. П. Коваленко). З 1984 р. розпочинаються комплексні археологічні дослідження на території Валу. Так, між садибами Історичного та Художнього музеїв у 1984 р. був знайдений великий різьблений білокам'яний фриз, який має схожість з уламками різьбленого каменю з Благовіщенської церкви. Це підтверджує припущення Коваленка В. П. та Раппопорта П. О. про знаходження Михайлівської церкви між цими садибами.

На території нового князівського двору у 1985 р. була розкопана князівська брама (початок XIII ст.), яка мала надбрамну церкву (В. П. Коваленко), про що свідчать залишки фрескового розпису, хрести-енколпіони, свинцеві листи покрівлі, які дали змогу повністю реконструювати систему покрівлі давньоруських куполів (П. М. Гребінь). У 1986 р. на захід від брами відкрита чотирьохстовпна трьохапсидна церква-усипальниця XI ст. (В. П. Коваленко). У південно-східній частині дитинця (територія Цитаделі) Чернігова були розкопані залишки невідомого одноапсидного безстовпного храму XII ст. (В. П. Коваленко, П. М. Гребінь).

В цей же період продовжуються дослідження Антонієвих печер Троїцько-Іллінського монастиря, де у 1987—1989 рр. В. Я. Руденко відкрив невідомий підземний храм XII ст. та ряд інших об'єктів. Необхідно згадати і відкритий Г. О. Кузнецовим та досліджений О. В. Шекуном на озері Млиновище комплекс з 5 печей по випалу плінфи XII—XIII ст.

Дослідження останніх років на території Чернігово-Сіверщини дозволили поставити питання про існування ще кількох

невдомих поки споруд Х—ХІІІ ст. (Михайлівська церква та храм в ур. Церковище біля оз. Млиновище в Чернігові; вірогідно храми на городищах літописних Блостовита, Гомія, Сновська, Глухова).

Все це дозволило В. П. Коваленку та П. О. Раппопорту здійснити спробу періодизації пам'яток давньоруського монументального зодчества Чернігово-Сіверської землі, виділивши в його історії 5 послідовних етапів.

В. О. ХАРЛАМОВ (Київ)

ВІДКРИТТЯ КЕЛІ ХІ СТ. ФЕОДОСІЯ, ІГУМЕНА КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО

Історія Києво-Печерської лаври бере свій початок із заселення та освоєння однієї з гір на високому правому березі Дніпра, на південь від загороднього княжнього палацу в селі Берестовім, яке знаходиться за чотири версти від центру древнього Києва. Місцем зародження та подальшого розвитку монастиря являють собою печери, що з часом перетворились на великий та складний комплекс підземних лабіринтів.

За літописними джерелами, засновник монастиря Антоній прийшов до Києва і у 1051 році оселився в крихітній печерці, яку викопав для своїх поодиноких молитв священик берестовської церкви Дванадцяти апостолів Іларіон. Таким чином, були започатковані Дальні печери Києво-Печерського монастиря, які незабаром стають центром чернецтва у Києві.

У 1069 р., боячись княжого гніву з боку Ізяслава, що правив на той час у Києві, Антоній тікає до Чернігова, де засновує новий підземний монастир на Болдиних горах. Так був започаткований Богородицький (або Ільїнський) монастир у Чернігові, який стає центром чернецтва на Лівобережжі. Після повернення з Чернігова, Антоній лишив ігуменом Дальніх печер свого найближчого сподвижника Феодосія, а сам переселяється на сусідню гору, де засновує лабіринт Близьких печер. Після цієї події Близькі печери почали прозиватись Антонієвими, а Дальні печери — Феодосієвими.

Феодосій Печерський (30-і роки ХІ ст. — 1074 р.) — відомий церковно-політичний діяч і письменник часів Київської Русі, один із засновників Києво-Печерського монастиря. Народився у Василькові в сім'ї багатого дружинника, яка невдовзі перетікала до Курська, що входив тоді до складу Чернігівської епар-